

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.2.11>

OSMAN FİKRİ SERTKAYA (Türkiye)*

DUL < ETü. TUL kelimesi ve anlamları üzerine KALABA KORHUDUR, DERİN OLSA BATURUR

1240'da yazılan *Manghol-un Niuca Tobca'an = Yüan Ch'ao Pi-Shi = Die geheime Geschichte der Mongolen = Moğolların Gizli Tarihi*'nde **olon ayu'ili gün ükü'üli** "çok korkutur derin öldürür" yani (-sayıca- çok olan) çok(luk) korkutur, (-sayıca- bol) olsa, öldürür" şeklinde geçen bir atasözü bulunmaktadır (Kaçalın, 2027:106).

Bu Moğol atasözü İlhanlı Moğolcasından tercüme olarak Dede Korkut Kitabı'nın metnine iki varyantı ile geçmiştir. D 68b/13'de **kalaba korhudur derin olsa baturur** "(Sayıca) çok (olan) korkutur, (sayıca) bol olursa, mahveder = yok eder" ve D 47a/10-11'de **derin olsa baturur kalabalık korhudur** "(sayıca) bol olursa mahveder = yok eder, (sayıca çokluk) kalabalık korkutur" şeklinde geçiyor.

Bu ata sözünün devamı ise şöyledir, **at işler er öginür, yayan erün umürü olmaz**. Paralel şekli ise tek cümle olarak **yayanuñ umürü olmaz** (D 133/13) şeklinde gelir.

Şimdi Moğolca atasözünü Türkçe çevirisi ile karşılaştıralım.

Moğolca **olon** kelimesi "miktar bakımından- çok" anlamına gelmektedir. Türkçe çevirisi ise Arapça'dan Türkçeye geçen **kalaba** (< Ar. *ğalaba*) kelimesi ile karşılanmıştır. Bir örnekte **kalaba** şekli geçerken diğer örnekte **-lık** ekini alarak **kalaba-lık** "çokluk, miktarca çok olan" şeklinde Türkçeleşmiştir.

Moğolca **ay-** fiili "korkmak, korkutmak" anlamına geliyor. Çekimli **ayu'ili** şekli "korkutur" demektir. Türkçe karşılığının imlâsı metinde **korhudur** şeklinde geçtiği için Orhan Şaik Gökyay kelimeyi **korq-** fiilinden **-u** eki ile yapılmış isim **korqu** > **korhu** şeklinde almış ve **-dur** ekini de bildirme eki olarak kabul etmiştir. Muharrem Ergin de aynı fikirdedir.

Moğolca **olon ayu'ili** cümlesi Türkçede "Kalaba(-lık) korkutur" Yani "sayıca çok miktarda olan korkutur, korku salar" anlamına geliyor.

Dede Korkut Kitabı'nda Kazan Han ile oğlu Oruz ~ Uruz Han üzerine gelen kâfir ordusu "On altı bin kara tonlu kâfir" olarak zikredilmektedir. İkinci örnekte ise Bamsı Beyrek "ap alaca gerdek otağı"nda kırk yiğidi ile yiyip içip oturur iken Badasarun Bayburt Hisarı'ndan gelen "yedi yüz kâfir" Bamsı Beyrek'in gerdek otağını basar. Her iki olayda da düşman sayısı "çok"tur.

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Merkezi, Prof. Dr. E-mail: ofsertkaya@mynet.com

Mogolca **gün** kelimesi “-miktar bakımından- çok” anlamına gelmektedir. Türkçe karşılığı olan çevirideki “derin” kelimesi ise Eski Türkçe’de *ter-* > *der-* “bir araya getirmek, dermek, toplamak” fiilinden yapılan bir kelimedir. Kelime *Dîvânu Lugati’t-Türk*’te *terioe* “her şeyin bol ve derini” olarak geçiyor. Buna göre Türkiye Türkçesi’nde **derin** şeklinde geçen kelimenin etimolojik anlamı “bol, çok; fazla, aşırı” anlamlarına geliyor.

Mogolca **ük-** fiili “yok etmek, mahvetmek, öldürmek” demektir. Çekimli **ükü’üli** şekli ise “yok eder, mahveder, öldürür” anlamına geliyor. **baturmak** ~ **baturmag** fiilinin Türkçe çevirideki karşılığı ise sadece Azerbaycan Türkçe-si’nde yaşamaktadır. ”**baturmag** 3. Mahvetmek, yok etmek, zâyi etmek, yitirmek; ölmesine, telef olmasına sebep olmak”.

Derin olsa baturur cümlesini **su** kelimesinin eklenerek ve derin kelimesini de sudaki irtifayı bildiren bir kelime kabul ederek açıklayan araştırmacılar olmuştur. Mertol Tulum-Mehmet Mahur Tulum: <Su> *derin olsa baturur* “Su derin olsa batırır” (Tulum, 2016: 142-143; 236-237) **Baturmak** kelimesi Türkiye Türkçesi’ndeki anlamı ile alınmış. Halbuki kelime Azerbaycan Türkçesi’nde başka anlamlar ile geçer.

Mustafa Sinan Kaçalın: [Çokluk korkutur, derin olan öldürür] Ordu ilkin çokluğu ile düşmanı korkutur ve sonra su gibi, derinliği ile onu tehlikeye sokar (Kaçalın, 2017:80).

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü’ndeki **derinti (dirinti)** kelimesinin anlamı beş örnekte “şuradan buradan toplanmış insan kalabalığı” olarak geçiyor. *Dede Korkut Kitabı*’nın Günbet yazmasında ise şu anlam var. *Silintiler yıkıla (yığıla), bir yerde oba ola / Derintiler yıkıla (yığıla), bir yerde kentli ola* “Selin getirdiği selintiler kütükler birikecek, bir yerde oba olacak, Sağdan soldan gelen insanlar oranın yerlisi olacak.” (Azmun, 2024: 56,116)

Bu ibarenin XVIII. yüzyılda geçen bir Azerbaycan Atasözündeki şeklini Fuzuli Bayat *XVIII. Yüzyılda Güney Azerbaycan’da Derlenmiş Türk Atasözleri Kitabı (Emsâl-i Türkân)*¹’da **çohluğ pohluğ, derin baturur** şeklinde tespit etmiştir.

Bu atasözünün ilk bölümü Türkiye Türkçesi’nde “Nerede çokluk, orada bokluk” şeklinde geçiyor (Tezcan; Akalın; Toparlı, 2022: 398). Bildiğim kadarı ile Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî* s. 522’deki **galebelik** yani **kalabalık** maddesinde atasözünü “nerede çokluk orada ... “şeklinde zikrediyor. Ayrıca Veled Çelebi’nin yazması Türk Dil Kurumu Arşivi’nde bulunan *Türk Dili* adlı yayımlanmamış kitabında bu atasözü “nerede çokluk orada bokluk” şeklinde geçiyor.

Sadettin Özçelik bu atasözünün Dede Korkut Kitabı’nda geçin iki varyantı üzerinde bir bildiri sundu.² Bildirisinde Mertol Tulum ile Mehmet Mahur Tulum’u [su] kelimesini metne eklediği için eleştirdi. Ancak Mustafa Sinan Kaçalın’ın

¹ XVIII. Yüzyılda Güney Azerbaycan’da Derlenmiş Türk Atasözleri Kitabı (Emsâl-i Türkân).

² Sadettin Özçelik, “Dede Korkut Oğuznamelerindeki kalabalık korhudur, derin olsa, baturur atasözünü yeniden okumak”, Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu /25-27 Nisan 2019/Bayburt) Bildiri Kitabı, 2019, s. 53-63.

çevirisi de [su] ile ilgili. “Ordu ilkin çokluğu ile düşmanı korkutur ve sonra su gibi, derinliği ile onu tehlikeye sokar.” (Kaçalın, 2017:106) Sadettin Özçelik bildirisinde M. S. Kaçalın’i atladı. Onun açıklamasından hiç bahsetmedi. Halbuki iki kitap da aynı yıl basılmıştı ve yayınları Sadettin Özçelik’in bildirisinden iki yıl önce idi. Bu davranış ilmi objektifliğe yakışan bir davranış değildir. Açıkça adam kayırmadır.

Bu kelimenin tarihi geçmişini ve Türkçede kazandığı anlamları inceleyelim.

1. Sir Gerard Clauson EDPT 490a’daki **tul** maddesinde runik harfli Talas yazıtlarının bazılarında. iLvT imlası ile geçen ve çeşitli naşirlerin **tuli** veya **tuli** okudukları kelimeyi de zikretmektedir. Verdiği örnek Talas I’in ikinci satırından **k(a)tunı tulı k(a)lm(i)ş** “his wife remained a widow = karısı dul kalmış” şeklindedir. Ancak k(a)tunı kelimesinden sonra B¹T²T²NT’ runaların geçtiği okunmamış bir ibare vardır. Dolayısıyla **tulı k(a)lm(i)ş** ibaresi **k(a)tunı** kelimesi ile birlikte okunamaz.

Talas III’ün ikinci satırındaki ibare **k(a)ra tulı k(a)lm(i)ş** şeklindedir. Talas IV’ün dördüncü satırındaki **tuli k(a)lm(i)ş** ibaresinden önceki k(a)tunı kelimesi ise ilk Talas yazıtına dayanılarak doldurulan bir kelimedir. **Tuli** veya **Tuli** kelimesi Talas yazıtlarından başka bir Türkçe metinde geçmemektedir.

Tuli veya **Tuli** kelimesi ile ilgili başka görüşler de vardır. Yıllar önce meslekdaşım İgor Kormuşin ile bu ibare üzerinde konuşmuştum. Ondan öğrendiklerim şöyleydi. Eski Türk savaşçıları topraklarından, obalarından uzakta savaşçılarında ölürlerse, cenazeyi obasına götürmek mümkün olmadığından öldükleri toprağa gömülürler. Bir müddet sonra obaya dönen arkadaşları ölen savaşçının yatağına samandan bir insan maketi yapıp koyarlar. Bu maketin adı bizlerin iLvT **tuli** veya **tuli** okuyabildiğimiz, pek muhtemelen yabancı bir kelimedir. Yıllar önce bu konuşmayı kağıda not almıştım. Ancak not aldığım kağıdı bulamadığım için kaynağı burada gösteremiyorum.

2. **Tul** kelimesi Göktürk metinlerinde tespit edilememiştir veya şimdiye kadar okunan metinlerde geçmez. Kelimenin eski örneği Mani harfli metinlerde geçen **terkin tul tonda tasıkıp tezdi** “schnell aus dem ..?.. herausgehend floch er (so schnell weit)” (*Manichaica* I, T. II. D. 176 Rückseite, s. 6-7/str. 10-117/10-11) cümlesinde görülmektedir.

Uygur metinlerinde ise “kocası ölmüş kadın” anlamında **tul kisi** (Brill, 2022: 351) **algalı bolur** (*Türkische Turfan-texte* VII, 37/2) “[He will marry a widow = kocası ölmüş kadın alacak olur” cümlesinde görülmektedir.

Kelime Karahanlı Türkçesi metinlerinde şöyle geçmektedir. Dîvânu Lugatî’t-Türk’de **tu:l ura:ğüt** “el-armala [eri ölmüş kadın]”. (Atalay Ter. III:133) .

Kutadgu Bilig’de ise 10 beyitte çeşitli kullanılışlarda geçmektedir.

Tul қоd- “dul bırakmak”

KB 1376 *Bu dünya begi sen aæa bolma қul*

Sini қоdmaz erken anı қоdғu tul

O seni (dul) bırakmadan sen onu dul bırak.

Tul tonı “siyah/kara renkli giysi”

KB 84 *Tümen yılda berü tul erdim tulas*

Bu tul tonı suçlup ürüæ keđtim as

Ben binlerce yıldan beri duldum, benzim solmuşdı.

Bu dul giysisini çıkarıp beyaz kakımdan gelinlik giydim.

KB 5029 *Ajun tul tonın keğti қаşın түгүп*

Қалық yek yüzi teg қарardı оәуп

Dünya ızdırıp içinde tekrar dul elbisesini giydi.

Gök, şeytan yüzü gibi soldu karardı.

KB 5029 *Қоdı ıdı kesme yаруқ yüz tutdı*

Қалық tul tonı keğti bilin badı

Gök dul elbisesini giydi ve belini bağladı.

Zülfünü dağıtıp parlak yüzünü kapadı.

Çıғay tul yetім “Yoksul, eri ölmüş kadın, babası ölmüş çocuk”

KB 5302 *Çıғay tul yetimig baқа tur körü*

Bularıғ күдеzse bolur çın törü

Yoksul, dul ve yetimleri kolla

Bunları korumak kanunu doğru uygulamaktır.

KB 6487 **Çıғay tul yetimig** *suyurқағlı yoқ*

Ajun tegşürüldi taærқағlı yoқ

Yoksul, dul ve yetimlere şefkat gösteren yok.

Dünyayı başka bir kalıba koydular da hayrete düşen yok.

KB 3238 *Telim ögsüzüg kör ya tul tulsaqıg*

Ya közsüz ya oldrum yime aқsaқıg

Bak burada bir çok yetim, dul, aciz

kör, kötürüm ve topal vardır.

KB 2473 *Ögi keđ kerek köæli alçaқ amul*

Çıғay tul yetimke bağırсақ köçüil

Onun çok akıllı, alçak gönüllü olması gerekir.

Fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli gönül gerekir.

KB 4144 *Özüæ bolsa hâcib oruæ almaғu*

Çıғay tul yetimler sözün tælaғu

Eger hâcib olursan, rüşvet almamalısın.
Yoksul, dul ve yetimlerin sözlerini dirllemelisin.

KB 2478 **Çığay tul yetim** kıssa birse ötüğ
Anı barça tuəlap ötüğse ötüğ
Fakir, dul öksüz ve yetimlerin dileklerini
Dinler ve bunları beye arz eder.

KB'in 3238. beytinde **tul tulsak** “dul, âciz” ibaresi geçmektedir. Kelime **tul** isminden isimden fiil yapan **-sa-** eki ile **tulsa-** şeklinde fiil, buradan da fiilden isim yapma eki olan **-k** eki ile **tulsak** şeklinde isim yapılmıştır.

Kısâsü'l-enbiyâ'da **erdin tul kalmış erdi** cümlesinde kullanılan ve “eri, kocası ölmüş kadın” anlamına gelen **tul** kelimesi Uygur, Karahanlı, Kuman, Kıpçak ve Çagatay Türkçesi metinlerde “kadın, zevce, eş” anlamına gelen kelimelerle şöyle kullanılmıştır.

- **Tul kisi** (Kitâbu'l-efâl)
- **Tul kunçuy** (Uygur Sözlüğü 755b)
- **Tul hatun** (Borovkov, Tefsir, CG gramer bölümü)
- **Tul epçi** (Tercüman)
- **Tul uragut** (Dîvânu Lugati't-Türk)
- Tul 'avrat (Dul 'avrat ki eri olmaya)**

Tul kelimesi Doğu Türkçesi'nden Batı Türkçesi'ne geçerken t- > d- değişmesi ile **dul** şeklini alır. **Dul kadın** kelimesi ve örnekleri metinlerde tespit edilemediği için *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nde geçmemektedir. Ancak 15. ve 16. yüzyıl Anadolu Türkçesi metinlerinde “eri, kocası ölmüş kadın” anlamlarında **dul** şekli görülür.

Andreas Tietze *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'de (Ankara, 2021: 446-447) 1451 ve 1569 yıllarına ait iki örnek vermiştir.

- (Üç kızcağuzum vardır) *Bize varlıkda bir ev kaldı. Bûriyê üstünde otururuz. Dullıktan dahi cânuma gecdi.* (El-Ferec (ba'd eş-şidde) (Hazai, 2006: 586), 855/1451, v. 223b).

- *Resm-i bive altı akçadır. Başka evi olan dul kâfir 'avratından alınur.* (Ömer Lutfi Barkan, 1943: 281 [977/1569]).

Andreas Tietze *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'de bir de 1944'ten örnek veriyor.

- *Siz erkeksiniz ve size göre hava hoş. Gelelim ben bir kadını, üstelik de dul bir tazeyim. Beni dile getirmek, uçuruma sürüklemek ister misin?* (Sermet Muhtar Alus, 1044:59).

Prof. Dr. Mertol Tulum'un Meninski Sözlüğü'nden hazırladığı *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* (TDK) adlı eserde

dul ‘avret : dul kari, bive, şuy-dide >vidua”

dul er : ermel, bive > vidua

dul kari : bkz. Dul ‘avret

karşılıkları geçmektedir. Burada dul kelimesinin ilk kez erkek için de kullanıldığı görülüyor. Dul er kelimesi herhalde “karısı ölmüş erkek” için kullanılmış olmalıdır.

Kelimenin Latincesi vidua, Almancağı witwe, İngilizcesi widow, Rusçası vdova olarak kullanılmıştır.

Hasan Eren *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara, 1999: 123a-b) adlı eserinde **dul** maddesini “Eşi ölmüş veya eşinden boşanmış (kadın veya erkek)” şeklinde anlamlandırarak **tul** ve **dul** kelimelerinin Türk lehçelerindeki karşılıklarını vermiştir.

dul “dul erkek” (Tkm.),

tul erkek “dul erkek” (Nog.),

tul hatun “dul kadın”, (Nog.),

tul kadın “dul kadın” (Kzk ve KKpk),

tul hâtin “dul kadın” (Özb.),

tul “dul kadın” (Krg.),

tul “dul kadın” (Alt., Kuğ., Şor, Tel., Sag., Koy.),

tulguyak “dul kadın” (Soy.),

dulguyak “dul kadın, dul erkek” (Tuv.),

tulayah “öksüz” (Yak.),

talah “öksüz” (Çuv.),

talah aram “dul kadın”.³

Bu listede kelimenin Türkmencede uzun ünlülü olduğu görülüyor. Ancak Hasan Eren **tul** / **dul** kelimesine Soy. ve Tuv. Eklenen **guyak** eki ile ilgili bir açıklama yapmamıştır.

Dul kelimesinin Meninski Sözlüğü’nden itibaren Türkiye Türkçesi’nde anlam kayması veya anlam genişlemesi ile kocasından boşanan kadın ve karısından boşanan erkek anlamında da kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu yüzden Ahmet Vefik Paşa Lehçe-i Osmânî’deki **dul** maddesinde⁴ eşin ölmesi ilgili olarak **Türkiye tul matem manasınadır** şeklinde bir yorum yapmıştır. Ancak kaynaklarda böyle bir bilgi geçmez.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük: (Ankara, 2010: 722a) **Dul** Eşi ölmüş veya eşinden boşanmış kadın veya erkek:

“*Bebek’teki evinde bir dul kız kardeşiyle yalnız yaşıyor*” R. N. Güntekin.

Dul kal- Kadın veya erkeğin eşi ölmek:

“*Hatice Hanım pek genç dul kalmış zengin bir hanımcağızdı*” Ö. Seyfettin.

³ Hasan Eren “Çuvaşça talah kelimesinin sonundaki h eki küçültme ekidir” açıklamasını yapmıştır.

⁴ Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî: dul sf. Kocasız kalmış, münhale, ermel, metruke, mutallaka, bive. Türkiye tul matem manasınadır. dul avrat otu bârvâna yaprağı, tavşan kulağı nevinden, râ’iyyü’l-hammâm, arkadiyun, arakiton.

Son yıllarda halk şarkılarında “bakire olmayan, evlenmeden bekâretini kaybetmiş kız” için de **dul** kelimesi kullanılıyor. Buna en güzel örnek Ankaralı Turgut’un “Dol karabakır dol” adlı şarkısının sözleridir.

Kazdım kazdım kum çıkdı / Kumun dibi su çıkdı.

Yazık oldu beş bine / Aldığım kız **dul** çıkdı.

Dol karabakır dol dol dol / Ağzına kadar dol.

Bu çeşmenin suyu bol / dol karabakır dol.

Sonuç olarak Türkiye Türkçesinin Türkçe sözlüğündeki **dul** maddesi yeniden yazıldığında şöyle zenginleştirilmektedir.

a) Eri, kocası ölmüş olan kadın

b) Kocasından veya karısından boşanmış olan kadın veya erkek

c) Evlenmeden bekâretini kaybeden kız.
